



МИНБАРИ БАҲС

Саида НАБИЗОДА – муаллифи
китоби дарсии “Забони тоҷикӣ” барои синфи 5,
Аълоҷии фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон



ҲАР КИВУ ҲАР ЧӢ ДАР ЗАБОН ЗИЁД ШУД, ЧАРО?

Бозгаишт ба мавзӯи имло амали муқаррарии ҳар соҳибзабон аст. Зеро дида мешавад, ки мушкили таълим барои муаллим, таҳрир барои муҳаррир, таълиф барои нависанда ва дарк барои ҳар донишҷӯ ҳал шудани нест. Ин маврид моро ба навиштан муроҷиати як хориҷӣ водор намуд: Роберт Боб Марзен, донишманди соҳаи иқтисод ва муҳаққиқи ҳавасманди забони тоҷикӣ, форсӣ ва дарӣ, ки дар мавриди имлои забони мо дар сомонаҳои тоҷикӣ сайри илмиро ихтиёр кардааст.

Устоди равоншод Баҳриддин Камалиддинов дар робита ба масъалагузории мо атрофи имло бо номи “Доир ба пайвандакҳои ҷумлаи пайрави мубтадо” дар маҷаллаи илмии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон “Илм ва фановарӣ” (бахши филология №3 Душанбе: «Сино» 2014 (http://www.niin.tnu.tj/journal/2014/niin_2014_3.pdf) – саҳ. 3-6) мақолае навишта зикр кардааст: “С.Набиева дар бораи баъзе пайвандакҳои тобеъкунандаи забони тоҷикӣ, ба хусус дар бораи ду тарзи навишти пайвандакҳои ҳар кӣ // ҳарки изҳори нигаронӣ кардааст: “Ҳарфи «ӣ», агарчи баҳси зиёд надорад, баъзан моро ба иштибоҳ меандозад. То ҳол мардум дар шинохтани мавқеи он дар баъзе ҳолатҳо аз дудилағӣ набаромадаанд. Масалан, ҳар кӣ ё ҳарки? Ё дар мавриди истифодаи пайвандакҳои таркибӣ ва ҷонишинҳои саволи (чӣ тавре ки, он чӣ ки) ҳам духӯрағӣ дида мешавад.” Баъд аз ин устод назари донишмандонро атрофи ин *иштибоҳ ё духӯрағӣ* ба риштаи таҳлил мекашад.

Хулоса дар мақолаи устод ин аст, ки дар мавриди ҳар кӣ ва ҳар чӣ пурсишҷонишин (кӣ ва чӣ) заданокӣ ё дарозии *и* (*ӣ*) ва дар мавриди имлои пайвандакҳо (ҳар он *ки*, ҳар он *чи*) кӯтоҳии он ба назар гирифта мешавад.

Чанд моҳ пеш як амрикоӣ (Роберт Боб Марзен) ба банда ҳам тариқи телефонӣ ва



ҳам тариқи почтаи электронӣ дар тамос шуда, бори дигар таваччуи моро ба ин масъала баргардонд. Ё дар мактуби худ навиштааст:

“Номи ман Боб Марзен; Ман аз Иёлоти Муттаҳида (шаҳри Нью Йорк) менависам. Ман якчанд забонро омӯхтаам, аз ҷумла ба омӯхтани ҳар се лаҳҷаи форсӣ (тоҷикӣ, форсии эронӣ ва дари афғонӣ) таваччуи хос дорам. Чашмам ба назари шумо афтид, ки дар мақолаатон дар рӯзномаи “Ҷумҳурият” навиштаед (http://www.jumhuriyat.tj/index.php?art_id=11984): «Масалан, ҳар кӣ ё ҳарки?». Ман бовар дорам, ки чунин калимаҳо: ҳар-кӣ, ҳар-чӣ, он-кӣ ва он-чӣ (ва ё ҳар-ки, ҳар-чи, он-ки ва он-чи?) бояд бо дефис навишта шаванд. Ман бовар дорам, ки -кӣ (-ки) ва -чӣ (-чи) энлитикҳои прономиталианд (**вожабасти** ҷонишинҳо, местоименная энклитика) ва якҷоя нестанд. Фикр мекунам, байни ин калимаҳо (ҳар-кӣ) бояд дефис гузошта шавад (яъне бояд онҳо





ин тавр навишта шаванд: ҳар-ки, ҳар-чи, он-ки ва он-чи?). Ба назари ман, -кӣ (-ки) ва -чӣ (-чи) вожабасти ҷонишин ҳастанд (местоименная энклитика) ва бепайвандак истифода бурда мешаванд.

Дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” аз соли 1969 (ин пайнавишти ҳамин фарҳанг: https://archive.org/download/FarhangEZabanETajikiJildEAWwalTajikFarsi/Farhangi_z.tojiki_Jildi_1.pdf) “он-к **کنک**” ва “он-ч **آنچ**” навишта шудааст. Меҳоҳам пурсам, ки шояд **ی-ر-ر**, **ی-ر-ر**, он-к **آنک** ва он-чӣ **آنچ** талаффузи муосир (инчунин, дар Афғонистон ва Хуросон) ва ҳар-ки **هرکه**, ҳар-чи **هرچه**, он-ки **آنکه** ва он-чи **آنچه** талаффузи классикӣ буда, дар забони расмӣ ва адабӣ истифода бурда мешаванд???

Дар “Грамматикаи олии форсӣ”, ки 101 сол пеш нашр шудааст (ин ссилкаи ҳамон китоби грамматика <https://ia802700.us.archive.org/4/items/higherpersiangra032060mbp/higherpersiangra032060mbp.pdf>), омадааст, ки “калимаҳои **هرچه** ҳарчи ва **آنچه** ончӣ ҳамчун калимаҳои якҷоя навишта шаванд ва бехтар аст, ки ун-ки **کنه**, ун-чи **آنچه**, ин-ки **نکته**, ҳар-ки **هرکه**, ҳар-чи **هرچه** ҳам якҷоя навишта шаванд. (бо англисӣ чудо, бо форсӣ якҷо омадаанд – С.Н.)

Лутфан ба ман андешаи худро бигӯед, то фикри шуморо бифаҳмам.”

Ду нуқта диққати маро чалб кард: яке ин ки муаллиф аслан забоншинос нест ва аз баъзе забоншиносони мо назару таҳқиқи бештар дорад, дигаре ин ки ба имлои **ӣ** не, ба гузоштани дефис байни ҷузъҳои чунин калимаҳо бештар тавачҷух карда, меъёри истифодаи онҳоро дар забони расмӣ ва адабӣ доништан меҳоҳад.

Арзишманд он аст, тавачҷухи як олими ғайриихтисос моро хушдор медиҳад, то хулосаи солиме дар ҳар масъалаи имло дошта бошем.

Мутаассифона, то ҳол қоидаи имлои забони тоҷикӣ аз доираи муҳокима набаромадааст ва баъзе ифодаҳо – таркибҳо ду ва баъзан чанд тарзи навишт доранд. Устод Саидамир Аминов (муаллифи чандин китоби дарсии “Забони тоҷикӣ” барои

муҳассилин) ба мо хулосаи чанде аз олимони забоншиносонро пешниҳод намуд:

1. Дар наشري аввалини китоби «Сарфу навҳи тоҷикӣ» (муаллиф Саидризо Ализодаи Самарқандӣ, 1926) вожаи **ҳар** ба замири ибҳомӣ ворид карда шудааст. **Ки** ва **чи** чун робита дар фасли «Робита» (саҳ. 57) зикр гаштаанд. Дар ҳамин саҳифа омадааст: «калимаи **кӣ** ва **чӣ** агар пурсишро бирасонад, замири истифҳом ва агар ду ибораро ба ҳамдигар рабт кунад, робита аст. Масалан, **кӣ** омад? **чӣ** гуфт? Омадам, **ки** бо Шумо машварат кунам.»

2. Дар «Грамматикаи забони тоҷикӣ» (қисми 1, 1956) вожаи «**ҳар**» ба гурӯҳи ҷонишинҳои таъйинӣ шомил карда шудааст. Дар ин асар омадааст: ҷонишинҳои таъйиноти таркибӣ аз ҷонишини **ҳар** ба воситаи ҷонишинҳои саволӣ ва калимаҳои дигар сохта мешаванд: **ҳар кӣ, ҳар чӣ, ҳар кадом, ҳар чанд, ҳар кас** ва монанди инҳо (саҳ. 97).

3. Баъдтар дар китоби дарсӣ барои макотиби олӣ таҳти унвони «Забони адабии ҳозираи тоҷик» (1982) оид ба ҷонишини **ҳар** муаллифи фасли «Ҷонишинҳо» навиштааст: «ҷонишини **ҳар** ва **ҳар кас (ҳар он кас), ҳар чӣ (ҳар он чӣ), ҳар кадом, ҳар як, ҳар чиз**, ки аз ҷонишину исм, аз ҷонишину шумора ва аз ҷонишин сохта шудаанд, аз ҷонишини **ҳама** фарқ доранд».

4. Дар китоби «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» (ҷ. 1, 1985) оид ба таркибҳои ҷонишинӣ омадааст: «Ҷонишинҳои таркибии ғайриасосӣ дертар ба вучуд омадаанд. Ҷонишинҳои **ҳар кӣ, ҳар чӣ, ҳар кадом, ҳар чанд, ҳар як ва ибораҳои ҷонишинии ҳар он кӣ, ҳар он чӣ, ҳар он кас, ҳар он чиз**, ки аз ҷиҳати маъно ба ҷонишинҳои **ҳар кӣ** ва **ҳар чӣ** наздиканд, ба ин гурӯҳ дохил мешаванд» (саҳ. 168).

5. С.Ҳалимов ва К.Шукурова дар воситаи таълимӣ таҳти унвони «Забони ҳозираи тоҷик» (ҳиссаҳои номии нутқ, 1988) оид ба вожаи **ҳар** чунин нигоштаанд: «ҷонишини **ҳар** бо шаклҳои таркибии худ (**ҳар кӣ, ҳар чӣ, ҳар он ки, ҳар он чи, ҳар кадом, ҳар кас, ҳар чиз**) ба яке аз шахсу



предметҳои (ашёи - С.Н.) ҳамчинсаш чудо карда шудааст. Давлати ҷовид ёфт, **ҳар кӣ** накуном зист (Саъдӣ). **Ҳар чӣ** бошад, масъалаи ҳучра ... ба ман як баҳона хоҳад шуд (С.Айнӣ)» (саҳ. 93).

Дар фасли «Имлои пайвандакҳо» чунин омадааст:

§ 62. «Пайвандакҳои *ки* ва *чи* бо «и» навишта мешаванд: *чи* дар шаҳр, *чи* дар деҳа; омадам, *ки* Шуморо бинам ва ғайра».

Ин пайвандакҳо дар дохили пайвандаки таркибӣ низ бо «и» навишта мешаванд: *чи тавре ки*, *чи тарзе ки* ва ғайра (саҳ. 31).

6. Дар «Имлои забони тоҷикӣ» (1998) дар фасли «Имлои ҷонишин» омадааст: «пурсишҷонишинҳои *-кӣ* ва *-чӣ* дар алоҳидагӣ ва дар дохили ҷонишинҳои таркибӣ бо *-и*-и заданок навишта мешавад: *кӣ* омад? *чӣ* гуфт? *ҳар чӣ*, *чӣ тавр*, *чӣ хел*, *чӣ қадар* ва ғайра (саҳ. 23).

7. Мураттибони «Фарҳанги имлои забони тоҷикӣ» (Душанбе, 2013) бо назардошти ду-сеимлоӣ доштан таркибҳои *ҳар ки*, *ҳар чи* ва амсоли инҳоро наовардаанд. Вале айни замон тавсия гардидааст, ки таркибҳои *ҳар кӣ*, *ҳар чӣ* ... чудо ва бо *и* навишта шаванд. Ин аст, ки айни замон дар васоити ахбори омма ва ҳатто китобҳои дарсӣ ин ифодаро ду навъ: бо *ӣ* ва *и* менависанд.

Бояд гуфт, ки таркибҳои ҷонишинии *ҳар кӣ*, *ҳар чӣ*, *он ки* ... бе дефис (нимтире) навишта мешаванд. Вожаҳои *кӣ* (*ки*), *чӣ* (*чи*) дар робита ба мақсад дар нутқ вазифаҳои гуногунро иҷро мекунанд: ҷонишини саволӣ (на местоименная энклитика), зеро дар забони тоҷикӣ бандакҷонишинҳои *-ам*, *-ат*, *-аш*, *-амон*, *-атон*, *-ашон* –ро местоименная энклитика (вожабасти) меғӯянд), ҳиссаҷа, пайвандак ва ғайра. Агар ҷонишини саволӣ бошад, ҳатман бо *ӣ* навишта мешавад. Азбаски таркибҳои ҷонишинии *ҳар ки* ва *ҳар чи* дар имлои забони форсӣ дар шакли هرکه, ва هرچه, (бе дефис) навишта мешаванд, иддае аз олимони тоҷик ба *и* (на *ӣ*) навиштанро пешниҳод карданд. Сабаби эҷоди дуимлоӣ ҳамин нукта аст.

Барои иттилоӣ васеътар хулосаи ду асарии шарқшиносони рус – пажӯҳишгарони забони форсиро низ манзури Шумо мегардонем:

1. И.К. Овчинникова дар «Китоби дарсии забони форсӣ» («Учебник персидского языка», Москва, ҷилди 1, 1956) вожаи **ҳар** – ро иштибоҳан ба ҷонишинҳои номуайян мансуб донистааст: «ҷонишинҳои асосии номуайяни инҳо мансуб мегарданд: **ҳар** – каҷдӣ, **ҳеч чиз** – каҷой либо (при вопросе), никаҷой (при отрицание), **ҷанд** – нескілько, **ҳама** – все, весь» (саҳ. 272).

2. Ю.А. Рубинчик. Дар «Грамматикаи забони адабии муосири форсӣ» «Грамматика современного персидского языка» (Москва, 2001) оид ба вожаи **ҳар** менависад: «Дар нақши ҷонишинҳои махсуси таъйинӣ ду калима: **ҳар** ва **ҳама** истифода мешавад» (саҳ. 180).

3. Дар китобҳои Муҳаммад Ҷавод «Дастури забони форсӣ» (Техрон, 1370), Мир Шамсиддин Адиб Султони «Даромаде ба чигунагии шеваи хатти форсӣ» (Техрон, 1354) ва дигарон перомунӣ ин нукта андешаҳои ҷолиб баён шудаанд.

4. Дар «Фарҳанги имлои хатти форсӣ» (Техрон, 1375), ки чихати ба низом даровардани имлои калимоти забони форсӣ таҳия шудааст, тарзи навишти таркибҳои ҷонишинии **ҳар чи**, **ҳар кас**, **ҳар ки** дар шакли нимҷудо омадаанд (нигаред ба саҳ. 594-595).

Нуктаи дигар: Дар Қоидаҳои имлои забони адабии тоҷик (1972) дар фасли «Имлои ҷонишинҳо» омадааст:

§ 41. Пурсишҷонишинҳои *кӣ* ва *чӣ* бо *ӣ* навишта мешаванд: *кӣ* гуфт? *чӣ* дидӣ? *чӣ* хел китоб? (саҳ. 25).

Дар §44 чунин зикр шудааст: ҷонишинҳои таркибӣ чудо навишта мешаванд: **ҳеч кӣ**, **ҳеч чӣ**, ... **ҳар кӣ**, **ҳар чӣ**, ... **чӣ гуна**...

Ёдоварӣ: а) калимаи модали **ҳарчи** якҷоя ва бо *и* навишта мешавад: **ҳарчи** омадед, ...

б) ҷонишини мураккаби **ҳарчанд**, **якчанд** ва **якдигар** якҷоя навишта мешаванд (саҳ. 25)



ва амсоли инҳо бояд бидуни дефис, чудо ва бо **и** навишта шаванд.

Бо дефис (нимтире) навишта шудани **в-он, з-он, к-он** ва амсоли инҳо барин таркиб хоси назм-шеър аст, ки бо тақозои вазни шеър рух медиҳад. Дар наср ин амал ба нудурат вомахӯрад.

Дикқати Боб Марзенро дар мактуби баъдӣ ҷонишинҳои пайвандакии таркибӣ (он ки, он чи, ҳар ки, ҳар чи (ё он кӣ, он чӣ, ҳар кӣ, ҳар чӣ) هر کی، هر چی، آن کی، یا آن کی، (آن چه، هر چه، هر که، هر چی) ва ҷонишинҳои пайвандакии мураккаб (онки, ончи, ҳарки, ҳарчи (ё онкӣ, ончӣ, ҳаркӣ, ҳарчӣ) آنکی، آنچی، (آنکه، آنچه، هرکه، هرچه یا هرکی، هرچی) қалб кардааст (ин маълумотро Боб Марзен аз сомонаҳои <http://www.learnenglishbest.com/> ва <https://go-toefl.ru/> ба даст овардааст.) Дикқатқалбкунда бо чунин истилоҳҳо ном бурдани ин ифодаҳост. (Воқеан, дар ин мактуб Боб Марзен мақолаи устод Камолиддиновро ҳам мисол овардааст.

Маълум аст, ки дар хатти форсӣ ҳам дар мавриди *кӣ, ҳар кӣ* ва *ҳар чӣ* “*ӣ*” ба кор бурда мешавад. Дар забони тоҷикӣ ин масъала баҳснок шуд ва то ҳол шакли охири онро тасдиқ накардаанд. Манзури мо ҳамин аст, ки аз рӯи мантиқ метавонем муайян намоем? Масалан, дар мавриди ҷонишин бо “*ӣ*” *ҳар кӣ, ҳар чӣ* навишта шавад, бе дефис, илло назм (ва он ҳам ба хоҳири ниғаҳдошти вазни шеър ва талаби матн дар шакли ихтисор). Ба таъкиди Б.Камолиддинов, дар таркибҳои *ҳар ки, ҳар чи, он ки, ҳар он ки, ҳар он чи ки* ва ғайра *чи* ва *ки* пурсишҷонишин набуда, ҳамон пайвандаки содаи *чи* ва *ки* аст ва онҳоро дар таркибҳои пайвандак *чӣ* ва *кӣ* навиштан дуруст нест. (Аммо ин ҳам баҳснок аст. ниг. ба «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» (ҷ. 1, 1985, саҳ.168). Аз нигоҳи Сайдамир Аминов, таркибҳои ҷонишинии ба мисли *ҳар ки, ҳар чи, чунон ки* чудо ва бо **и** навишта мешаванд, зеро **ки** ва **чи** оҳанги саволро ифода намекунанд. Бубинед, ки як масъалаи ба назар сахл дар забон миёни донишмандон чӣ қадар ихтилоф дорад.

Тавре мушоҳида мешавад, ҳатто дар мавриди чудо ё якҷо навиштани ҳам чунин ихтилоф ба чашм мерасад. Донишманди маъруфи имрӯз Рустами Ваҳҳоб бар ин назар аст: “Ин ҷо комилан ихтиёри мост, чӣ қарор бикунем ва кадомро беҳтар бидонем. Агар онро як калимаи таркибӣ ҳисоб кунем, **ҳаркӣ** менависем ва агар ду калима, **ҳар кӣ**. Ҳоло аксаран **ҳар кӣ**-ро меписанданд. Аммо дар талаффуз ҳамеша **ҳаркӣ** аст, зеро зада болои **ҳар** меояд.”

Аммо ин хулосаи ягона нест. Ин нукта таҳқиқоти илмии чиддиро талаб мекунад, то ки ду-сеимлоии калимаҳо рафъ гардаду таълим осонтар шавад. Хуллас, нуктаи мазкур то ҳол на дар имлои забони тоҷикӣ ва на дар имлои забони форсӣ ҳалли худро наёфтааст. Ба ақидаи Саодатшоҳ Матробиён, назари дуруст муайян кардани меъёри морфологист, ки якнавохт навиштани вожаҳо ва ҳиссаҳои нутқро талаб мекунад ва ҳамзамон, қоидаҳои навишти вожаҳои решагӣ, пешвандҳо, пасвандҳо ва бандакҳоро танзим, чудо, якҷоя ё бо нимтире навиштани калимаҳоро муайян мекунад. Имлои мукамал ҳамон имлое махсуб меёбад, ки бар пояи меъёрҳои морфологӣ асос ёфтааст.

Пас, бояд ҳар чӣ зудтар сари хулоса омад: кӣ ва кай ин меъёрҳоро муайян мекунад?

МУҲТАРАМ ЗАБОНШИНОСОН! ЛУТФАН БИГӮЕД:

- Кадомаш дуруст: ҳар ки (ҳар чи), ҳар кӣ (ҳар чӣ), ҳарки (ҳарчи), ҳар-кӣ (ҳар-чӣ) ё ҳар-ки (ҳар-чи)?

- Доир ба ҷонишинҳои пайвандакии таркибӣ ё мураккаб чӣ гуфтаниед? (оё ин истилоҳҳо ба ифодаҳои боло мувофиқанд?)

Мутмаином, ки дар сурати муайян накардани меъёри шинохт кори моро дигарон ба анҷом мерасонанд. Мабод ки Боб Марзен ё сомонаҳои мустақили бесалоҳияте, ки дарсҳои онлайнро ба таври худ ташкил мекунанд, ин рисолатро ба даст гиранд?!